

FTAMP 03.20

DOI: <https://doi.org/10.62687/MHCE.8.1.2025.11>**ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР СОҒЫСТАРЫ ҚЫТАЙ ДЕРЕКТЕРІНДЕ****¹Қ.С. Өскембаев***, **¹А. Бірлік**¹Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан*e-mail: k.uskembayev@gmail.com

Қ.С. Өскембаев – өнер және гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің профессоры, т.ғ.к., Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан, e-mail: k.uskembayev@gmail.com, <https://0000-0001-7154-8303>

А. Бірлік – өнер және гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің 1 курс магистранты, Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан, e-mail: ajbekbirlik@gmail.com, <https://0009-0006-0499-6687>

Аңдатпа. Бұл мақала XVII – XVIII ғасырлардағы қазақ – жоңғар соғыстарының тарихи сипатын талдауға арналған. Зерттеуде аталған қақтығыстардың қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу барысына және аймақтағы геосаяси жағдайдың өзгеруіне тигізген ықпалына назар аударылады. Автор қазақ-жоңғар қатынастарын тек әскери қарсыластық шеңберінде ғана емес, кеңірек саяси және дипломатиялық үдерістер контекстінде қарастыруға тырысады. Зерттеу барысында Қытайдың ресми архивтік деректері мен Цин империясы дәуірінде жасалған тарихи құжаттар пайдаланылды. Бұл дереккөздер қазақ – жоңғар қатынастарын сыртқы дипломатиялық көзқарас тұрғысынан талдауға мүмкіндік береді. Аталған материалдар арқылы жоңғар мемлекетінің ішкі және сыртқы саяси жағдайы, сондай-ақ Цин билігінің аймаққа қатысты ұстанымы айқынырақ көрінеді. Жоңғар мемлекетінің құлауы аймақтағы күштер тепе-теңдігінің өзгеруіне алып келіп, қазақтардың саяси рөлінің артуына жағдай жасады. Осы кезеңде қазақ билеушілерінің халықаралық дипломатиялық қатынастарға тікелей араласуы күшейіп, қазақ хандығының сыртқы саяси байланыстары жаңа деңгейге көтерілгені байқалады. Мұндай үдерістер қазақ қоғамының саяси құрылымына да елеулі ықпал етті. Сонымен қатар мақалада қазақ-жоңғар соғыстарының халықтың тарихи жадындағы орнына да көңіл бөлінеді. Бұл қақтығыстар уақыт өте келе ұлттық тұтастық пен саяси бірлікті нығайтатын маңызды тарихи тәжірибе ретінде қабылданғаны көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері қытай дереккөздерін жүйелі әрі сындарлы түрде пайдаланудың қазақ тарихындағы бірқатар мәселелерін жаңаша пайымдауға мүмкіндік беретінін дәлелдейді.

Кілт сөздер: қазақ-жоңғар соғыстары; қазақ мемлекеті; жоңғар хандығы; Цин империясы; қытай архив деректері; дипломатиялық қатынастар; Тянь-Шань өңірі; жоңғар мұрасы; геосаяси кеңістік; тарихи сана.

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ ВОЙНЫ В КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ**¹К.С. Ускембаев*, ¹А. Бирлик**¹Международный университет Астана, Астана, Казахстан*e-mail: k.uskembayev@gmail.com

К.С. Ускембаев – профессор Высшей школы искусств и гуманитарных наук, кандидат исторических наук, Международный университет Астана, г. Астана, Казахстан, e-mail: k.uskembayev@gmail.com, <https://0000-0001-7154-8303>

А. Бирлик – магистрант 1 курса Высшей школы искусств и гуманитарных наук, Международный университет Астана, г. Астана, Казахстан, e-mail: ajbekbirlik@gmail.com, <https://0009-0006-0499-6687>

Аннотация. Данная статья посвящена анализу исторического характера казахско-джунгарских войн XVII-XVIII веков. Исследование фокусируется на влиянии

этих конфликтов на формирование казахской государственности и изменение геополитической ситуации в регионе. Автор пытается рассматривать казахско-джунгарские отношения не только в рамках военного противостояния, но и в контексте более широких политических и дипломатических процессов. В исследовании использованы официальные китайские архивные данные и исторические документы, созданные во времена Цинской империи. Эти источники позволяют анализировать казахско-джунгарские отношения с точки зрения внешней дипломатии. Данные материалы дают более ясное представление о внутренней и внешней политической ситуации в Джунгарском государстве, а также о позиции правительства Цинской империи по отношению к региону. Распад Джунгарского государства привел к изменению баланса сил в регионе и создал условия для усиления политической роли казахов. В этот период усилилось прямое участие казахских правителей в международных дипломатических отношениях, а внешнеполитические связи Казахского ханства вышли на новый уровень. Подобные процессы также оказали значительное влияние на политическую структуру казахского общества. В статье также рассматривается место казахско-джунгарских войн в исторической памяти народа. Показано, что эти конфликты воспринимались как важный исторический опыт, укрепивший национальную целостность и политическое единство с течением времени. Результаты исследования доказывают, что систематическое и конструктивное использование китайских источников позволяет по-новому взглянуть на ряд вопросов казахской истории.

Ключевые слова: казахско-джунгарские войны; казахское государство; Джунгарское ханство; империя Цин; китайские архивные источники; дипломатические отношения; Тянь-Шаньский регион; джунгарское наследие; геополитическое пространство; историческое сознание.

KAZAKH-DZUNGAR WARS IN CHINESE SOURCES

¹K.S. Uskembayev*, ¹A. Birlik

¹Astana International University, Astana, Kazakhstan

*e-mail: k.uskembayev@gmail.com

K.S. Uskembayev – Professor, Graduate School of Arts and Humanities, Candidate of Historical Sciences, Astana International University, Astana, Kazakhstan, e-mail: k.uskembayev@gmail.com, <https://0000-0001-7154-8303>

A. Birlik – First-year Master's student, Graduate School of Arts and Humanities, Astana International University, Astana, Kazakhstan, e-mail: ajbekbirlik@gmail.com, <https://0009-0006-0499-6687>

Abstract. This article is devoted to the analysis of the historical nature of the Kazakh-Dzungarian wars of the 17th-18th centuries. The study focuses on the impact of these conflicts on the formation of Kazakh statehood and the changing geopolitical situation in the region. The author attempts to consider Kazakh-Dzungarian relations not only within the framework of military confrontation, but also in the context of broader political and diplomatic processes. The study used official Chinese archival data and historical documents created during the Qing Empire. These sources allow us to analyze Kazakh-Dzungarian relations from an external diplomatic perspective. These materials provide a clearer picture of the internal and external political situation of the Dzungarian state, as well as the position of the Qing government in relation to the region. The collapse of the Dzungarian state led to a change in the balance of power in the region and created conditions for an increase in the political role of the Kazakhs. During this period, the direct involvement of Kazakh rulers in international diplomatic relations intensified, and the foreign political relations of the Kazakh Khanate rose to a new level. Such processes also had a significant impact on the political structure of Kazakh society. The article also focuses on the place of the Kazakh-Dzungarian wars in the historical

memory of the people. It is shown that these conflicts were perceived as an important historical experience that strengthened national integrity and political unity over time. The results of the study prove that the systematic and constructive use of Chinese sources allows for a new understanding of a number of issues in Kazakh history.

Keywords: Kazakh–Dzungar wars; Kazakh statehood; Dzungar Khanate; Qing Empire; Chinese archival sources; diplomatic relations; Tian Shan region; Dzungar heritage; geopolitical space; historical memory.

Қысқашы. XVII – XVIII ғасырлардағы қазақ – жоңғар соғыстары Еуразия тарихындағы аса маңызды кезеңдердің бірі ретінде қарастырылады. Бұл қақтығыстарды тек әскери сипаттағы соғыстар ретінде ғана түсіндіру жеткіліксіз, өйткені олар қазақ мемлекеттілігінің ішкі қалыптасу үдерістерімен және сыртқы саяси қатынастардың өзгеруімен тығыз байланысты болды. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ – жоңғар соғыстары қазақ қоғамының саяси құрылымының нығаюына, билік институттарының орнығуына және аймақтағы дипломатиялық бағыт-бағдарының қалыптасуына елеулі ықпал етті. Қазіргі кезеңде бұл соғыстарды зерттеу ұлттық тарихтың маңызды құрамдас бөлігіне айналып отыр. Ғылыми еңбектерде қазақ халқының этникалық бірлігінің қалыптасуы, саяси дамуы және сыртқы байланыстары осы қақтығыстармен тығыз байланыста қарастырылады. Қазақ – жоңғар қатынастарының тарихи сипатын барынша объективті түрде түсіну үшін сыртқы жазба деректердің, әсіресе қытай архив материалдарының маңызы ерекше. Цин империясы дәуірінде жасалған ресми құжаттар, дипломатиялық хаттамалар мен әскери жазбалар қазақ – жоңғар соғыстарының барысы мен салдарын нақты деректер негізінде сипаттайды. Абдиләшім Д.-нің еңбегінде Цяньлун императорының қазақ сұлтандарына жолдаған хаттары мен нұсқауларының мазмұны жан-жақты талданады. Автор бұл құжаттар арқылы Цин билігінің қазақ хандығына қатысты көзқарасын, қазақ елшіліктерін қабылдау тәртібін және қазақ билеушілерінің аймақтық саяси рөліне берген бағасын анықтайды. Мұндай талдау жоңғар мемлекеті құлағаннан кейін қазақ – қытай қатынастарының жаңа дипломатиялық кезеңге өткенін көрсетуге мүмкіндік береді. Қытай дереккөздерінде қазақ – жоңғар соғыстарының динамикасы әскери-стратегиялық тұрғыда егжей-тегжейлі баяндалады. Мәселен, Ци Гуан еңбегінде қазақ жасақтары мен жоңғар әскерінің қақтығыс аймақтары, жорық бағыттары және қолданылған соғыс тактикасы сипатталады. Бұл мәліметтер қазақтардың жоңғарларға қарсы әскери әрекеттерінің деңгейін, соғыс жүргізудегі ұйымдастырушылық қабілетін және жоңғар мемлекетінің әскери қуатын салыстырмалы түрде бағалауға мүмкіндік береді. Қытайдың қазіргі зерттеушілерінің еңбектері де жоңғар мұрасының тарихи маңызын ашуда маңызды орын алады. Ма Цзыму жоңғар хандығының саяси-дипломатиялық мәдениетінің Цин империясы тарапынан қабылдануы мен пайдаланылуын талдай отырып, жоңғар – Цин – қазақ арасындағы үшжақты тарихи өзара байланыстарды көрсетеді. Автордың пайымдауынша, Цин империясының Орта Азия бағытындағы дипломатиялық саясаты жоңғар тәжірибесіне сүйенген, ал қазақ билеушілерінің Цинмен тікелей келіссөздер жүргізе бастауы аймақта жаңа саяси тепе-теңдіктің қалыптасуына ықпал етті. Бұл тұжырым қазақ – жоңғар соғыстарының тек екі жақтың әскери текетіресі ғана емес, кең ауқымды дипломатиялық үдерістердің қалыптасуына әсер еткенін аңғартады. Қазақ–жоңғар соғыстарының барысы мен нәтижелерін талдауда ерекше маңызға ие дереккөздердің бірі – «平定准噶尔方略» жинағы. Бұл еңбек Цин империясының жоңғар хандығын бағындыру науқанын әскери-құжаттық негізде баяндаумен қатар, жоңғар мемлекеті күйрегеннен кейінгі қазақтардың аумақтық қозғалысын, қазақ билеушілерімен жүргізілген дипломатиялық келіссөздерді және қазақтардың аймақтағы жаңа саяси рөлін көрсетуімен құнды. Аталған дереккөз қазақ тарихын қайта пайымдауда нақты фактілік негіз береді. Осылайша, қазақ – жоңғар соғыстарын зерттеу бүгінгі таңда тек бір халықтың әскери тарихын зерделеумен шектелмейді. Бұл мәселе көшпелі мемлекеттер арасындағы өзара қатынастардың модельдерін салыстыру, аймақтық дипломатиялық жүйенің қалыптасуын түсіндіру және қазақ мемлекеттілігінің Еуразия кеңістігіндегі орнын

объективті бағалау тұрғысынан да өзекті болып табылады. Зерттеудің өзектілігі қазақ–жоңғар соғыстарының тарихи салдарын қытай деректері негізінде талдау арқылы жаңа ғылыми интерпретация ұсыну, қазақ мемлекеттілігінің тарихи континуумдағы орнын нақтылау және ұлттық тарихты аймақтық әрі халықаралық контексте қарастыру қажеттілігімен айқындалады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Бұл зерттеу жұмысы қазақ–жоңғар соғыстарының тарихи динамикасын, олардың дипломатиялық қырларын және қазақ мемлекеттілігінің эволюциясына тигізген ықпалын талдауға бағытталды. Жұмыс барысында әртүрлі тілдік және мазмұндық сипаттағы тарихи дереккөздерге сүйену қажеттілігі туындады. Осыған байланысты зерттеуде қытай зерттеушілерінің еңбектері, мәнжүр тіліндегі әскери-хаттамалық құжаттар, жоңғар тарихына қатысты империялық есептер, сондай-ақ қазіргі кезеңдегі отандық ғылыми зерттеулер қатар пайдаланылды. Негізгі дереккөздердің бірі ретінде ХХІ ғасырдағы қазақ – қытай дипломатиялық қатынастарына арналған құжаттық материалдарды талдаған Д. Абдиләшімнің еңбектері алынды. Бұл зерттеулерде Цин патшалығының қазақ билеушілеріне жолдаған ресми хаттары мен саяси нұсқаулықтарының мазмұны қарастырылып, қазақ, жоңғар және қытай мемлекеттері арасындағы сыртқы саяси байланыстарды қайта қалпына келтіруге мүмкіндік беретін маңызды деректер ұсынылады. Аталған материалдар қазақ – жоңғар соғыстары кезеңіндегі дипломатиялық қатынастардың күрделі сипатын түсіндіруде ерекше рөл атқарады. Сонымен қатар жоңғар – қазақ соғыстарының әскери сипаттамалары мен негізгі кезеңдері Ци Гуанның еңбегінде нақты деректер арқылы баяндалады. Бұл материалдар соғыстың әскери тарихын, қақтығыстардың географиясын және соғыс жүргізу ерекшеліктерін талдауға пайдаланылды. Ал жоңғар мұрасының саяси және дипломатиялық салдары, Цин билігінің Орта Азиядағы саясатының жоңғар тәжірибесіне сүйенуі, сондай-ақ қазақ – Цин қатынастарындағы жаңа форматтағы диалогтың қалыптасуы Ма Цзымудың зерттеулерінде жан-жақты қарастырылады. Осы еңбектер аталған мәселелерді кең тарихи контексте түсіндіруге мүмкіндік беретін теориялық және модельдік негіз ретінде пайдаланылды. Зерттеу барысында «平定准噶尔方略» жинағы да маңызды дереккөз ретінде қолданылды. Бұл еңбек Цин империясының жоңғар хандығын талқандауына қатысты ресми әскери-дипломатиялық есептерді қамтиды және жоңғар мемлекеті құлағаннан кейінгі кезеңдегі қазақтардың аумақтық қозғалысын, қазақ билеушілерімен жүргізілген келіссөздерді сипаттайды. Мәнжүр тіліндегі бастапқы материалдарды пайдалану қазақ – жоңғар қатынастарының Цин архивтеріндегі бейнесін барынша нақты анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында бірнеше ғылыми әдіс қолданылды. Біріншіден, деректанулық талдау әдісі архивтік материалдардың түпнұсқалық мазмұнын анықтауға және олардың тарихи шынайылығын бағалауға бағытталды. Екіншіден, тарихнамалық әдіс әртүрлі кезеңдерде жазылған еңбектерді салыстыру арқылы қазақ–жоңғар соғыстары жөніндегі ғылыми көзқарастардың эволюциясын айқындауға мүмкіндік берді. Үшіншіден, салыстырмалы-тарихи әдіс қытай деректерін қазақ ауыз әдебиетімен, шежірелік мәліметтермен және ресейлік мұрағаттық материалдармен салыстыра отырып қолданылды. Төртіншіден, құрылымдық-аналитикалық әдіс тарихи үдерістерді жекелеген оқиғалар тізбегі ретінде емес, саяси және дипломатиялық жүйе тұрғысынан түсіндіруге бағытталды. Зерттеу жұмысы қазақ, қытай және маньчжур тілдеріндегі дереккөздерді параллель пайдалану арқылы жүргізілді. Мұндай тәсіл қазақ–жоңғар соғыстарының тарихи бейнесін біржақты түсіндіруден сақтап, мәселені кешенді әрі көпқырлы түрде талдауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Абдиләшім Дүйсенәлі өзінің «Қытай императорының қазақ сұлтанына жолдаған жарлығының тарихи маңызы» атты еңбегінде жоңғар мемлекетінің жойылуын қазақ–Қытай қатынастарының жаңа деңгейге көтерілуіне шешуші әсер еткен фактор ретінде қарастырады. Автордың пікірінше, жоңғарлардың саяси сахнадан кетуі мен Қазақ хандығының Цин патшалығымен ресми дипломатиялық байланыс орнатуы өзара тығыз байланысты тарихи үдеріс болды. Осы үдерістің нақты басталуын зерттеуші 1757 жылмен байланыстырады. Бұл кезеңде Абылай хан бастаған қазақ елшіліктерінің Аягөз бойында Цин өкілдерімен келіссөздер жүргізуі және дәл сол жылдан бастап Бейжіңге ресми елшілердің жіберіле бастауы маңызды

саяси оқиғалар ретінде көрсетіледі. Абдиләшімнің тұжырымы бойынша, қазақ – жоңғар соғыстары аяқталғаннан кейін аймақта қалыптасқан саяси вакуумды қазақ билеуші элитасы тиімді пайдалана алды. Жоңғар қаупі жойылған соң қазақтың шығыс бөлігі, әсіресе Тарбағатай, Іле және Ертіс өңірлері Абылай, Әбілмәмбет және Әбілпейіз бастаған хандар мен сұлтандардың билігіне өтті. Бұл жағдай қазақ дипломатиясының бұрынғы «қорғаныс режимінен» біртіндеп «инициатива режиміне» көшуіне мүмкіндік берді. Зерттеушінің пайымдауынша, бұрын жоңғар шапқыншылығынан қорғануға мәжбүр болған қазақ билеушілері енді халықаралық қатынастар жүйесінде өз саяси ұстанымын дербес қалыптастырып, белсенді әрекет ете бастады. Бұл өзгеріс қазақ хандығының сыртқы саяси мәртебесінің күшеюімен қатар жүрді (Абдиләшім, 2024: 11 – 12). Автор сондай-ақ жоңғар мемлекетінің жойылуы қазақ мемлекеттілігінің дамуына әсер етіп қана қоймай, Қытай архивтерінде қазақтарға қатысты деректердің айтарлықтай көбеюіне де ықпал еткенін атап көрсетеді. Мақалада 1757 жылға қатысты қазақ елшіліктерінің Цин патшалығына жолдаған хаттары мен оларға берілген жауаптар арнайы талданып, бұл құжаттардың деректанулық тұрғыдан аса құнды екені көрсетіледі. Аталған материалдарда жоңғар кезеңіне тән саяси терминдер мен дипломатиялық мәртебелердің айқын көрініс табуы олардың тарихи маңызын арттыра түседі. Абдиләшім бұл тұжырымдарын одан әрі дамыта отырып, Сагучи Тору мен Нода Джин сияқты жапон зерттеушілерінің еңбектерімен байланыстырады. Осы арқылы жоңғар мәселесінің тек қазақ-жоңғар соғыстарының тарихымен шектелмей, XVIII ғасырдағы Орталық Азиядағы кең ауқымды геосаяси трансформацияның құрамдас бөлігі болғанын көрсетеді. Қазақтың шығыс шекараларының қайта орнығуы және бұрын жоңғарлар билік еткен аймақтардың Қазақ хандығына өтуі империяаралық өңірлік тепе-теңдіктің өзгергенін айқын аңғартады. Абдиләшімнің қорытындысына сәйкес, жоңғар қаупі жойылғаннан кейін қазақ-Цин қатынастары жаңа сипат алып, қазақ хандығының сыртқы саяси салмағы едәуір күшейді. Бұл тұрғыда Абылай ханның тұлғасы қазақ мемлекеттілігін сақтап қалған әрі оның аумақтық және саяси мүмкіндіктерін кеңейткен негізгі фактор ретінде бағаланады. Автордың бұл пікірі қытай деректерімен дәйектеледі, өйткені жоңғар мемлекеті жойылмайынша қазақ хандығы толыққанды дипломатиялық субъект ретінде әрекет ете алмаған, ал жоңғарлардың саяси кеңістіктен кетуі қазақ билігіне жаңа мүмкіндіктер ашты (Абдиләшім, 2024: 2, 11 – 12). Ал Абдиләшім Дүйсенәлінің тағы бір еңбегі «The Study of a Kazakh Document in Chinese Archives Related to Khankhoja Sultan's Cattle Trade and Its Historical Significance» атты мақаласында жоңғар мемлекетінің жойылуынан кейінгі кезеңдегі Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы саяси-экономикалық қатынастарды бір нақты құжат негізінде талдайды. Мақала кіріспесінде автор жоңғарлар жойылғаннан кейін Абылай мен Әбілпейіз билеген шығыс қазақ бөлігінің Цяньлун императормен ресми дипломатиялық байланыс орнатқанын атап өтеді, мұнда 1757 жыл «сиыр жылы» ретінде қазақ құжаттарында жиі аталып, дәл осы жылы Кенжеқара бастаған қазақ елшілігінің Бейжіңге барып қайтуы екі жақты қатынастардың жаңа кезеңін ашқан ерекше оқиға ретінде сипатталады. Осы елшіліктің сәтті аяқталуы нәтижесінде қазақтар мен Цин арасындағы сауда байланыстары жанданып, 1758 жылы Үрімжіде, 1761 жылы Іле (Құлжа) өңірінде, 1764 жылы Тарбағатайда жәрменкелер ашылып, қазақ – қытай тауар айырбасы жүйелі сипат ала бастағаны көрсетіледі (Abdilashim, 2023: 40 – 44). Бұл үдеріс жоңғарлардың саяси сахнадан кетуімен тікелей байланысты жаңа геосаяси жағдайдың қалыптасуын білдірді, нәтижесінде қазақ даласы Цин империясымен тікелей сауда-дипломатиялық қатынас орнатқан негізгі аймақтық күштердің біріне айналды. Мақаланың негізгі өзегі XVIII ғасырдың соңында Шығыс қазақ даласын билеген Ханқожа сұлтанның Тарбағатайдағы циндік шенеуніктерге, яғни амбандарға жолдаған хаты болып табылады. Автор бұл құжаттың түпнұсқасы Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында сақталғанын және оның микрофильм нөмірі 145: 2979 – 2981 екенін нақты көрсетеді (Abdilashim, 2023: 40 – 44). Хат көне жазба қазақ тілінде жазылған, тілі қарапайым болғанымен мазмұны терең әрі деректік тұрғыдан аса құнды, себебі онда қазақтардың мал саудасы, Цин билігімен қарым-қатынасы және қазақ-қырғыз жанжалы туралы

маңызды мәліметтер қамтылған. Құжат мәтінінен қазақтардың Құлжа жәрмеңкесіне мал айдап апару барысында жолда қырғыздардың тонауына ұшыраудан қауіптенгені, сондықтан малды Тарбағатай жәрмеңкесінде сатып, қауіпсіздікті жергілікті цин билігінен сұрағаны айқын аңғарылады. Ханқожаның 800 қой мен 3 сиырды Тарбағатайда саудалап, үлкен ұлы Жанқожаны сауда жетекшісі ретінде жіберуі, ал Құлжаға тікелей барудан бас тартуын қырғыз шабуылдарымен байланыстыруы қазақ даласының ішкі және шекаралық қауіпсіздік ахуалын, сондай-ақ сауда жолдарының нақты географиясын ашып көрсетеді. Абдиләшім одан әрі қазақ – қырғыз қатынастарының қытай деректерінде қалай бейнеленгеніне назар аударады, атап айтқанда, Цин жазбаларында қырғыздардың «шығыс» және «батыс» қырғыз деп бөлінетіні және қазақтармен қақтығыстардың көбіне Жетісу мен шығыс өңірге тән болғаны көрсетіледі. 1765 жылдан кейін қазақ жасақтары мен қырғыз арасындағы қақтығыстардың жиілеуі қазақтардың Құлжа бағытымен қауіпсіз жүріп-тұруына елеулі кедергі келтіргені де деректер арқылы дәлелденеді. Автор келтірген материалдарда Ханқожаның Цин билігіне қырғыз жолының қауіпті екенін айтып, балаларды оқытатын молданы да аман жеткізе алмай отырғанын, сондықтан жол қауіпсіздігін Цин қарауылдарының қамтамасыз етуін сұраған өтініші қазақ билеушілерінің Цин әкімшілігінен нақты әскери-қорғаныстық қолдау күткенін айқын көрсетеді. Осылайша, жоңғар шапқыншылығынан кейін қазақ даласы үшін жаңа қауіп факторы ретінде қырғыз мәселесінің қытай деректері арқылы ашып көрсетілуі мақаланың маңызды ғылыми нәтижелерінің бірі болып табылады. Зерттеуде автор Ханқожаның хатын жан-жақты талдау үшін тарихи және деректанулық әдістерді, сондай-ақ мәнжу және қытай тілдеріндегі түпнұсқа материалдарды қатар қолданғанын атап өтеді, нәтижесінде XVIII ғасырдағы қытай жазба деректерінен және мәнжу тіліндегі құжаттардан қазақ елшілері мен билеушілерінің есімдері, лауазымдары, Тарбағатай мен Іле өңіріндегі цин әкімшілігінің құрылымы, жәрмеңкелердің ашылу уақыты мен географиясы нақты анықталады. Хатта кездесетін «амбан», «ван», «ұлы жәрмеңке», «Құлжа саудасы» секілді терминдер мәнжу-қытай баламаларымен салыстырылып, «амбан», «батур амбан» атауларының мәнжу тіліндегі түбірлері, мысалы *hebei amban* және *meigen i janggim* ұғымдары арқылы түсіндірілген. Осы тәсіл арқылы Абдиләшім қазақ жазба деректеріндегі лауазым атауларының Цин бюрократиялық жүйесіне қалай бейімделгенін көрсетеді. Автордың қорытындысына сәйкес, жоңғар мемлекеті жойылғаннан кейін қазақ билеушілері Цин империясымен тікелей дипломатиялық және сауда қатынастарын орнатып, ал сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі қазақ – қырғыз қақтығыстарымен тығыз байланысты болған. Ханқожаның Тарбағатай амбандарына жолдаған бұл хаты қазақ – Цин экономикалық байланыстарының нақты жұмыс істеу механизмін, яғни жәрмеңкелердің қызметі, мал саны, сауда бағыттары мен қауіпсіздік сұрауларын айқын көрсететін алғашқы нақты құжаттардың бірі ретінде бағаланып, XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ жазба тілін, көне орфографияны және саяси терминологияны зерттеу үшін аса маңызды дереккөз болып табылады (Abdilashim, 2023: 40–44).

Жапон зерттеушісі Хироюки Нагаминэ өз зерттеуінде «К вопросу о взаимоотношениях между Казахскими ханствами, Цинской и Российской империями» атты еңбегі арқылы XVIII ғасырдың орта шенінде қазақ хандығының Қытаймен байланыстары жоңғар мемлекетінің жойылуынан кейін жаңа деңгейге көтерілгенін айқын көрсетеді (Нагаминэ, 2021: 210 – 213). Автордың айтуынша, жоңғар қаупінің жойылуы қазақтарды бұрынғыдай өз тағдырын тек Ресейдің көмегімен шешуге тәуелді етпей, Цин империясымен тікелей дипломатиялық қатынас орнатуға мүмкіндік берді. Нагаминэ атап өткендей, Абылайдың 1757 жылы Цяньлун императорына жолдаған хаты екіжақты дипломатияның басталғанының айқын белгісі болып табылады. Бұл хатта Абылай өзін «Великого эджена», яғни Цин билеушісінің «альбату» – саяси бағыныштысы ретінде көрсетеді, алайда Нагаминэ бұл жағдайды жоңғарлар жойылғаннан кейінгі қазақтардың әлсіреуінің белгісі ретінде емес, керісінше саналы түрде тандалған маневрлік дипломатиялық тактика ретінде түсіндіреді. Автордың пайымдауынша, қазақ

билеушілері Цин империясына бейбіт ниетті дипломатиялық риторика арқылы көрсетіп, іс жүзінде өз саяси дербестігін сақтап қалуға және жоңғарлардан босаған аумақтарды иеленуге ұмтылған. Бұл тұжырымды негіздеу үшін Нагаминэ мәнжу тіліндегі «Запись об умиротворении Джунгара (平定準噶爾方略)» атты дерекке сүйенеді, онда Абылайдың Цинге қатысты ұстанымы нақты сипатталған. Зерттеуші қытай тіліндегі аудармаға емес, түпнұсқа мәнжу мәтініне жүгінеді, себебі дәл осы нұсқада саяси-ұғымдық реңктер бұрмаланбай сақталған. Мәнжу мәтінінде Абылай Цин билеушісіне «альбату» ретінде адалдығын білдіргенімен, Цин әкімшілігінің қазақтарға қатысты жүргізген «цзими» («узды-бос») саясаты қазақтарды толық «цзун-фань» вассалдары ретінде емес, жартылай автономды шекаралық серіктес ретінде қарастыруға мүмкіндік бергені көрсетіледі (Нагаминэ, 2021: 210 – 213). Нагаминэ жоңғар мәселесінің қазақ тарихындағы орнын талдай отырып, жоңғар мемлекетінің жойылуы қазақтардың Қытаймен қатынасын жанама емес, тікелей дипломатиялық байланыс деңгейіне шығарғанын дәлелдейді. Осы кезеңнен бастап қазақ дипломатиясы Ресей мен Цин империялары арасында тең дәрежелі маневр жүргізе бастады, ал бұл құбылысты автор «двусторонняя дипломатическая политика» ұғымы арқылы сипаттайды. Қазақ хандары, әсіресе Абылай, Ресеймен хат алмасуда өздерін дербес қазақ билеушілері ретінде таныстырса, Цин империясына жолданған хаттарда «альбату» терминін қолдану арқылы саяси риториканың екі түрлі форматын шебер пайдаланды. Жоңғарлар жойылғаннан кейін қазақ даласы Қытаймен шекаралас өңірлерде нақты саяси ықпалға ие болып, Тарбағатай мен Іле бойындағы жайылымдар қазақтардың мал шаруашылығы үшін аса маңызды кеңістікке айналды, ал Цин әкімшілігі бұл аумақта «карун» бекеттерін орналастырып, қазақтарды өз бақылау кеңістігіне біртіндеп енгізе бастады. Бұл үдерісті Нагаминэ «территориялық принцип» пен «жеке (личный) принцип» арасындағы күрес ретінде сипаттай отырып, қазақтардың бір жағынан аумақтық ықпалын сақтауға, екінші жағынан Циннің әкімшілік бақылауын шектеуге ұмтылғанын көрсетеді (Нагаминэ, 2021: 210 – 213). Зерттеуші бұл еңбегінде жоңғар факторының қазақ тарихындағы маңызы тек әскери сипатта ғана емес, сонымен қатар терең дипломатиялық-саяси салдарлары болғанын дәлелдейді. Оның қорытындысы бойынша, жоңғар мемлекетінің жойылуы қазақтардың Цин империясымен тікелей қарым-қатынас орнатуына жол ашып, ал осы кезеңде жүргізілген көпвекторлы дипломатия қазақ мемлекеттілігінің өміршеңдігін сақтаудың тиімді тарихи механизміне айналды. Қазақ хандары жоңғарлардан кейін бодан халық деңгейіне түспей, Цин мен Ресей сияқты ірі державалармен тең дәрежелі дипломатиялық диалог жүргізе алды, ал Нагаминэ үшін бұл құбылыс XVIII – XIX ғасырлардағы қазақ саяси мәдениетінің жоғары деңгейін айқын дәлелдейтін фактор болып табылады.

Ци Гуан өзінің «1727 – 1745 жылдардағы жоңғарлар мен қазақтардың соғысы» атты мақаласында қазақ – жоңғар қатынастарының әскери сипатын Цин патшалығы кезеңіндегі мәнжу және қытай тілдеріндегі ресми деректер негізінде жан-жақты талдайды. Автордың көрсетуінше, жоңғар билеушісі Галдан-Цэрэн тұсында (1727–1745) жоңғарлардың қазақтарға қарсы жүргізген әскери әрекеттері кездейсоқ сипатта болмаған, керісінше нақты геосаяси және стратегиялық жоспарға бағынған. Осы кезеңді Ци Гуан жоңғарлардың қазақтарға қарсы қолданған «екі бағытты соғыс тактикасы» ретінде сипаттайды: шығыстан Алтай бағыты арқылы, ал батыстан Балқаш пен Қаратау өңірі арқылы қысым жасау. 1733 жылы жоңғарлардың қазақтарға қарсы шамамен 10 000 әскермен ірі жорық ұйымдастырғаны туралы автор нақты әскери деректер келтіреді: Манджы-тайшы басқарған негізгі күш Іле өзені бойында шоғырланып, мұз қатқан Балқаш арқылы өтіп, қазақ жеріне оңтүстіктен соққы бергені, ал қосымша 3000 адамдық әскери бөлімнің Алтай бағытында резервте тұрғаны көрсетіледі (齐光, 2023: 14 – 15). Бұл мәліметтердің барлығы мәнжу тіліндегі «清代新疆满文档案汇编» атты архивтік құжаттар жинағынан алынған. Аталған деректер қазақ жағының әскери жағдайын сипаттауда да айқын дәлелдер береді: дәл осы жылдары қазақтардың мал-жайылымдарын шығыс өңірлерге көшіруінің негізгі себебі жоңғар әскери қысымы болғаны көрсетіледі. Ци Гуан өз еңбегінде 1731–1733 жылдары қазақ жасақтарының жоңғар аумағына жасаған қарсы

шабуылдарын да нақты деректер арқылы баяндайды, атап айтқанда, қазақтардың жоңғардың батыс шекарасынан 300–1000 отбасыны қолға түсірген жағдайлары көрсетіледі (齐光, 2023: 14–15). Автор бұл шабуылдардың әскери кеңістік пен суармалы аймақтарды бақылауға алу мақсатын көздегенін атап өтеді. Осы тұрғыда жоңғар – қазақ қақтығыстары «шапқыншылық пен қарсы шапқыншылыққа» негізделген қайталама әскери цикл ретінде сипатталады. Ци Гуан жоңғарлардың әскери артықшылықтарын бірнеше фактор арқылы түсіндіреді: біріншіден, орталықтанған әскери-басқару жүйесінің болуы; екіншіден, тұрақты әскери элитаның, яғни тәжірибелі қолбасшылардың қалыптасуы; үшіншіден, Алтай – Іле – Жоңғар қақпасы арқылы қалыптасқан қолайлы географиялық қорғаныс аймағы. Автор өз еңбегінде: «准噶尔的地形有利于展开军事防御; 而哈萨克的广大地区都是丘陵不利于防御» деп жаза отырып, жоңғар жерінің қорғанысқа қолайлы екенін, ал қазақ даласының кең әрі ашық болғандықтан қорғауға қиын аймақ екенін көрсетеді (齐光, 2023: 15–16). Сонымен қатар, Ци Гуан қазақ әскерінің әлсіз тұстарын да нақтылап өтеді: халық санының салыстырмалы түрде аздығы, әскери жасақтардың шашыраңқы орналасуы, жедел мобилизацияның қиындығы және тұрақты әскери-басқару орталығының болмауы қазақтардың қорғаныс мүмкіндігін шектеген (齐光, 2023: 17). Осы себептерге байланысты қазақ жасақтары көбіне қорғаныштық стратегия ретінде кеңістіктік шегінуді қолданған, ал соғыс жылдарындағы «ұзақ көші-қон маневрі» автор тарапынан әскери ауытқу техникасы ретінде түсіндіріледі. 1732 жылғы қысқы шайқасқа қатысты дерек те ерекше мәнге ие: жоңғарлар қазақтардың батыс-солтүстік аймағына қыс мезгілінде тұтқиыл шабуыл жасап, мал мен бейбіт халықты олжалауға тырысқан, бұл жоңғарлардың «қыста соғу» тактикалық артықшылығын айқын көрсетеді, себебі дәл осы кезеңде қазақтардың малы әлсіреп, көшіп-қонуы шектеліп, әскер жинау мүмкіндігі төмендеген (齐光, 2023: 18). Еңбектің маңызды ғылыми жаңалығы қазақ – жоңғар соғыстарын тек әскери қақтығыс ретінде емес, саяси мәні бар құбылыс ретінде бағалауында көрінеді: автордың көрсетуінше, жоңғарлар Галдан-Цэрэн билігін заңдастыру мақсатында әскери жорықтарды пайдаланса, қазақтар көрші тайпаларды өз ықпалына тарту арқылы саяси кеңістігін кеңейтуге ұмтылған (齐光, 2023: 13). Осы тұста Ци Гуан Клаузевицтің «соғыс – саясаттың басқа құралдармен жалғасуы» деген тұжырымын дәйек ретінде келтіре отырып, жоңғар–қазақ соғыстарының терең саяси астарын ашады. Қорытындылай келе, Ци Гуанның зерттеуі қытай архивтік материалдары негізінде қазақ – жоңғар соғыстарының әскери хронологиясын, қақтығыстар географиясын, әскер саны мен қозғалыс бағыттарын, сондай-ақ стратегиялық ойлау принциптерін нақты фактологиялық деңгейде көрсетеді. Бұл еңбек қазақ – жоңғар соғыстары туралы қытай деректеріне тікелей сүйеніп жазылған ең толық әрі дәл зерттеулердің бірі болып табылады (齐光, 2023: 18–19).

吴宏伟 мен 张昱 жазған «部落传统与哈萨克斯坦当代社会» («Рулық дәстүр және қазіргі Қазақстан қоғамы») атты еңбекте қазақ – жоңғар қатынастары қарастырылған тарихи контекст қазақ қоғамының этникалық бірлігі мен әлеуметтік құрылымының қалыптасуына тікелей әсер еткен маңызды фактор ретінде ашылады. Авторлар қазақ – жоңғар соғыстарын жай ғана әскери қарсыласу ретінде емес, қазақ қоғамындағы этносаяси эволюцияның қозғаушы күші ретінде бағалайды. Еңбектің үшінші бетінде жоңғарлар мен қазақтардың қарым-қатынасы XV ғасырдың ортасынан басталатыны көрсетіліп, жоңғар–қазақ қатынастары XVIII ғасырмен ғана шектелмейтіні дәлелденеді; авторлар бұл екі тараптың ұзақ уақыт бойы «жауынгерлік бәсекелес» ретінде қалыптасқанын атап өтеді. Осы тұста тайпалық және рулық идентификацияның қалыптасуында сыртқы жаумен күрестің шешуші рөл атқарғаны көрсетіледі (吴宏伟, 张昱, 2014: 3). Аталған еңбекте 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды» кезеңіне ерекше назар аударылып, жоңғар шапқыншылығы қазақ даласына тек әскери шығын әкеліп қана қоймай, сонымен қатар қазақтардың жаппай көші-қонына, рулық құрылымдардың қайта топтасуына себеп болғаны айтылады; бұл үдеріс халық үшін зор трагедия бола отырып, бір мезгілде қазақ этникалық бірлігінің күшеюіне алғышарт жасаған тарихи сәт ретінде түсіндіріледі (吴宏伟, 张昱, 2014: 3). Еңбектің төртінші бетінде қазақтардың жоңғарларға қарсы ұйымдасқан қарымта әрекеттері талдана отырып, қазақ қоғамындағы ішкі

консолидацияның күшеюі, әсіресе Абылай ханның саяси және әскери рөлінің артуы ерекше атап өтіледі. Осы кезеңде қазақ рулары арасындағы бытыраңқылықты еңсеруге бағытталған қадамдар күшейіп, сыртқы жауға қарсы ортақ әскери құрылым қалыптастыруға ұмтылыс байқалды; нәтижесінде қазақ жүздері арасындағы саяси-әлеуметтік байланыстар нығайып, біріккен стратегиялық әрекеттер жүзеге асырыла бастады (吴宏伟, 张昱, 2014: 4). Авторлар жоңғар соғыстарының қазақ этникалық өзіндік санасының қалыптасуына және біртұтастық сезімінің артуына шешуші ықпал еткенін ерекше атап көрсетеді, өйткені қазақтар үшін жоңғармен күрес тек аумақ үшін тартыс емес, этностық өмір сүру үшін жүргізілген күрес ретінде қабылданды; осы соғыс жылдарында қалыптасқан «ортақ жауға қарсы бірлік» қазақ этносының тұтастығын сақтаудың тарихи механизмі ретінде бағаланады. Сонымен қатар еңбекте жоңғар мемлекетінің Цин империясы тарапынан талқандалуы қазақтардың геосаяси жағдайын түбегейлі өзгертіп, қазақ – Цин қатынастарының тікелей басталуына жол ашқаны көрсетіледі: 1755–1758 жылдар аралығындағы жоңғардың күйреуі қазақтар үшін жаңа геосаяси кеңістік қалыптастырып, бұрын жоңғарлар иеленген жайылымдарды қайта игеруге мүмкіндік берді және Цин империясымен дипломатиялық байланыстардың кеңеюіне негіз қалады (吴宏伟, 张昱, 2014: 5). Еңбектің қорытындысында авторлар жоңғар шапқыншылығы қазақ қоғамының бірлігіне кері әсер етпегенін, керісінше сыртқы қысым рулық бөлінуді әлсіретіп, этникалық бірігуді күшейткенін, әскери қақтығыстар ұлт ретінде өзін тану сезімін арттырғанын және ортақ саяси тағдыр туралы түсініктің қалыптасуына ықпал еткенін дәлелдейді; бұл тұжырым зерттеудің негізгі ғылыми қорытындыларының бірі ретінде ұсынылады.

А.А. Халымбетова мен Ж.А. Калыгулованың «Историография борьбы казахского народа с джунгарским нашествием (XVII – XVIII вв.)» атты еңбегінде қазақ – жоңғар соғыстарының зерттелу тарихы кезеңдік жүйе негізінде талданады. Авторлар ең алдымен дореволюциялық кезеңдегі зерттеулерге тоқталып, бұл уақытта қазақ – жоңғар соғыстары туралы деректердің негізгі бөлігін халық ауыз әдебиеті, жыр-дастандар, шежірелік материалдар мен эпостық сипаттағы дереккөздер құрағанын атап өтеді (Халымбетова, Калыгулова, 2024: 121 – 122). Осы тұрғыда олар М. Тынышбаевтың еңбектерін ерекше бөліп көрсетіп, «Ақтабан шұбырынды» оқиғасын халықтық тарихи жадтың өзегіне айналдыру арқылы қазақ қоғамындағы тарихи сананың қалыптасуына елеулі үлес қосқанын көрсетеді. Бұл кезеңдегі еңбектерде қазақ – жоңғар соғыстары тек әскери сипаттағы қақтығыс ретінде ғана емес, қазақ халқының саяси тағдырын және рухани дамуын айқындаған маңызды тарихи фактор ретінде қарастырылғаны байқалады (Халымбетова, Калыгулова, 2024: 121). Кеңестік кезеңге қатысты авторлар қазақ – жоңғар тарихнамасының бұл дәуірде қатты идеологияланғанын дәлелдейді. Кеңес тарихшылары қазақтардың жоңғарларға қарсы күресін көбіне Ресей империясының «өркениеттік миссиясымен» байланыстырып, отарлық сипаттағы нарративті үстем еткенін көрсетеді. Осы кезеңде қазақтың ұлттық батырлары - Абылай хан, Бөгенбай, Қабанбай секілді тарихи тұлғалардың рөлі әдейі төмендетіліп, олардың тарихи маңызы екінші қатарға ығыстырылғаны атап өтіледі (Халымбетова, Калыгулова, 2024: 122). Сонымен қатар, қазақ – жоңғар соғыстары бұл дәуірде қазақ халқының дербес ұлттық-азаттық күресі емес, «Ресейдің қорғауына ұмтылу» ретінде түсіндірілгені көрсетіледі, ал авторлар мұндай интерпретацияның ғылыми негізсіз екенін және оның отаршыл көзқарастың көрінісі екенін дәлелдейді (Халымбетова, Калыгулова, 2024: 122). Посткеңестік кезеңде, зерттеушілердің пайымдауынша, қазақ – жоңғар соғыстары мәселесін зерделеуде түбегейлі өзгерістер орын алды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі еңбектерде бұл соғыстар ұлттық тарихтың өзекті мәселелерінің біріне айналып, қазақ халқының этникалық және саяси бірлігін нығайтқан, ұлт ретінде өзін-өзі қорғау қабілетін арттырған шешуші тарихи кезең ретінде бағалана бастады (Халымбетова, Калыгулова, 2024: 123 – 124). Осы бөлімде авторлар қытай дереккөздерінің, әсіресе Цин әулетінің жылнамалары мен мәнжу тіліндегі құжаттардың маңызына ерекше тоқталып, олардың қазақ–жоңғар қатынастарын барынша объективті түрде көрсетуге мүмкіндік беретінін атап өтеді, алайда бұл материалдардың ғылыми айналымға

әлі де жеткілікті деңгейде енгізілмегенін көрсетеді (Халымбетова, Калыгулова, 2024: 122). Еңбектің маңызды ғылыми нәтижелерінің бірі - қазақ – жоңғар соғыстарының тарихнамалық бейнесі қазақ қоғамының өзін-өзі тану деңгейіне қарай өзгеріп отырғанын көрсетуінде. Егер кеңестік кезеңде бұл соғыс сыртқы күштердің ықпалымен түсіндірілсе, қазіргі зерттеулерде ол ұлттық болмысты сақтап қалуға бағытталған ішкі тарихи үдеріс ретінде қарастырылады (Халымбетова, Калыгулова, 2024: 129). Авторлар қазақ – жоңғар соғыстарының тек жазба деректерде ғана емес, халықтың тарихи санасында, ауыз әдебиетінде, мәдени жадында және эпостық дәстүрде ұжымдық тарихи жадының ажырамас бөлігі ретінде сақталғанын да ерекше атап өтеді (Халымбетова, Калыгулова, 2024: 125–126). Қорытындылай келе, Халымбетова мен Калыгулованың пікірінше, қазақ–жоңғар соғыстары мәселесі толық зерттеліп болған тақырып емес, керісінше қазіргі кезеңде қайта жанданып, жаңа деректер мен әдіснамалық тәсілдер арқылы тереңдей түскен зерттеу бағыты болып табылады; алдыңғы буын ғалымдарының еңбектері қайта қарастырылып, тың архивтік материалдар ғылыми айналымға енгізіліп жатқан бұл үдеріс болашақ зерттеулер үшін кең мүмкіндіктер ашып отыр (Халымбетова, Калыгулова, 2024: 129).

Ма Цзыму (马子木) өзінің « 乾隆朝初通巴达克山考 – 兼论准噶尔遗产与清朝中亚外交之初建 » атты зерттеуінде жоңғар мемлекетінің саяси мұрасы мен оның Цин империясының Орта Азиядағы сыртқы саясатына, соның ішінде қазақ – Цин қатынастарының қалыптасуына тигізген ықпалын жан-жақты талдайды. Мақаланың кіріспесінде автор 乾隆 дәуірінің орта шенінде, яғни 1750-жылдардың ортасында Цин билігінің Бадахшанға (巴达克山) қатысты мәселелерге араласуы арқылы Батыс Памир аймағында жаңа саяси-дипломатиялық кеңістікке шыққанын көрсетеді, Бадахшан билеушісі Сулетаншамен (苏勒坦沙) жүргізілген келіссөздер барысында Цин империясы Батыс Памирде билік пен ақпараттық желіні қалыптастырып, осы негізде Орта Азия елдерімен жүйелі дипломатиялық байланыс орнатуға кіріскенін атап өтеді (马子木, 2017: 347). Автордың басты тезисі – Цин империясы Орта Азияға тікелей шыққан кезде дайын «үлгі» ретінде жоңғар мемлекетінің саяси-мәдени тәжірибесіне сүйенгені болып табылады, себебі жоңғар хандығы (准噶尔汗国) Тянь-Шаньның оңтүстігі мен солтүстігін (天山南北路) ұзақ уақыт бойы билеп, географиялық тұрғыдан Цин мен Батыс Памир арасындағы аралық кеңістікті иеленген және осының нәтижесінде оның саяси мәдениеті екі өркениеттік әлемді жалғаушы делдал қызметін атқарған (马子木, 2017: 347). Осыған байланысты Цин билігі Орта Еуразияда өзін жоңғар мемлекетінің «жеңімпазы әрі мұрагері» ретінде танытып, жоңғар кадрларын, тілдік ресурстарын, саяси логикасы мен терминологиясын өз дипломатиялық тәжірибесіне белсенді енгізгені көрсетіледі (马子木, 2017: 347). Ма Цзыму жоңғарды тек «жойылған қарсылас» емес, Цин үшін Орта Азияға шығатын саяси көпір ретінде қарастырады, өйткені жоңғар хандығының билік жүргізу жүйесі, шекаралық әкімшілік тәжірибесі және дипломатиялық кодтары Цин үшін дайын басқару моделі қызметін атқарды, ал Тянь-Шаньның екі бетінде ұзақ уақыт үстемдік етуі оның саяси мәдениетін Цин мен Батыс Памир, сондай-ақ Орта Азия арасындағы аралық медиаторға айналдырды (马子木, 2017: 347). Зерттеудің келесі бөлімдерінде автор Цин империясының Батыс Памир мен оған іргелес аймақтарда билік желісін қалай құрғанын және бұл үдерісте жоңғар мұрасының қандай рөл атқарғанын нақты архивтік материалдар негізінде көрсетеді, жоңғар хандығы жойылғаннан кейін Цин билігі Орта Азиядағы түрлі саяси құрылымдармен, соның ішінде қазақтармен, Қоқан билеушілерімен, Бадахшан және өзге де мұсылман әмірліктерімен біртіндеп дипломатиялық қатынастар орната бастағанын атап өтеді. 乾隆 дәуірінің 20-жылдарының басында, шамамен 1755 жылы, Цин билігі алдымен солтүстік бағытта – Жоңғария мен қазақ даласы аумағында – дипломатиялық желіні кеңейтіп, 定北将军 Банди арқылы қазақ (哈萨克) билеушілеріне елшілер жіберіп, Абылай типіндегі хандармен байланыс орнатқаны және көп ұзамай тұрақты сауда тетіктері қалыптасқаны көрсетіледі (马子木, 2017: 362). Ма Цзымудың пайымдауынша, жоңғар мемлекетінің күйреуі қазақтар үшін жаңа геосаяси кеңістік ашты, Цин әскерлері жоңғар аумағын толық бағындырғаннан кейін бос қалған өңірлерге қазақ рулары қайта

қоныс аударып, Жетісу мен Шығыс Қазақстандағы ықпалын күшейтті, ал Цин билігі бұл үдерісті мұқият бақылап, қазақтармен тікелей дипломатиялық қатынастарды кезең-кезеңімен қалыптастыра бастады (马子木, 2017: 362). Осындай жағдайда жоңғар дәуірінен қалған шекаралық-басқарушылық тәжірибе Цин үшін аса пайдалы болды, себебі қазақтарды қабылдау, олармен келіссөз жүргізу, шекаралық сауда мен көш-қонды реттеу барысында жоңғар кезеңінің әкімшілік-дипломатиялық үлгілері кеңінен қолданылды (马子木, 2017: 362). Автор Циннің Орта Азиядағы саяси қарым-қатынастары Шығыс Азияға тән классикалық «вассал – сюзерен» (朝贡 / 宗藩) моделінен өзгеше болғанын атап өтіп, бұл айырмашылықты «主仆» – ejen – albatu («ие – қызметші») жүйесі арқылы түсіндіреді, яғни Бадахшан, Вахан және өзге де Памир аймақтарымен, сондай-ақ қазақтармен және басқа түркі-мұсылман құрылымдарымен қатынаста Цин классикалық вассалдық үлгісі емес, өзара жауапкершілікке, саяси міндеттерге, әскери көмекке, сауда мен шекара қауіпсіздігіне негізделген прагматикалық модельді қолданған (马子木, 2017: 347; 362). Ма Цзыму маньчжур тіліндегі «录副奏折», «满文寄信档», «清高宗实录» секілді ресми құжаттарды, сондай-ақ парсы және түркі тілдеріндегі материалдарды қатар пайдалана отырып, Цин мен Бадахшан арасындағы келіссөздердің динамикасын, жоңғардан кейінгі билік вакуумының қалай толтырылғанын және Циннің Батыс Памирде билік пен ақпарат желісін қандай саяси тіл арқылы құрғанын көрсетеді (马子木, 2017: 362; 387). Зерттеудің қорытындысында автор жоңғар мұрасын Циннің Орта Азиядағы дипломатиясын түсіндіруде «монғолдық әмбебаптықтың» жалғасы ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз екенін айтып, Цин билігінің жоңғар мұрасын кадрлар, тіл, саяси терминология мен басқару логикасы деңгейінде прагматикалық түрде пайдаланып, уақыт өте келе маньчжур және қытай (хань) саяси-мәдени дәстүрлерін күшейткенін дәлелдейді, осылайша жоңғар мұрасы бастапқы кезеңде тиімді «аралық құрал» қызметін атқарғанымен, Циннің Орта Азиядағы билік тәсілі біртіндеп көпқабатты әрі көпмәдениетті құрылымға айналғанын көрсетеді (马子木, 2017: 387).

Фэн Хуэй (冯晖) өзінің «清朝与准噶尔汗国关系再探讨» атты зерттеуінде қазақ – жоңғар соғыстары мен жоңғар факторын Орталық Азиядағы саяси кеңістіктің фундаменталды элементі ретінде қарастырады. Автор жоңғар мемлекеттілігінің қалыптасуы мен күшеюі қазақ даласы үшін ұзақ мерзімді тұрақсыздық көзі болғанын атап өтіп, XVII ғасырдың екінші жартысынан XVIII ғасырдың ортасына дейін қазақтардың жоңғар экспансиясына үздіксіз қарсы тұрғанын, ал жоңғар шапқыншылығы қазақ даласының этнодемографиялық құрылымына тікелей әсер еткенін көрсетеді (冯晖, 2018: 19). Фэн Хуэй жоңғар билігінің саяси тілін, әскери терминологиясын және дипломатиялық практикасын талдай отырып, жоңғарлардың қазақты әскери тұрғыдан әлсірету үшін жүргізген жүйелі экспансиясын «准噶尔进逼与草原控制策略» деп атайды, бұл саясаттың өзегі жайылымдық кеңістікті тарылту, көші-қон жолдарын шектеу және қазақ руларының ішкі бірлігін бұзу болғанын дәлелдейді (冯晖, 2018: 20). Зерттеуде жоңғарлардың қазақ руларына бағытталған қысымының психологиялық әсері де көрсетіліп, қазақ халқының өзін «өмір үшін күресіп жатқан этнос» ретінде сезіне бастағаны атап өтіледі. Сонымен қатар, Фэн Хуэй қазақ-жоңғар қақтығысын тек этникалық жаулық тұрғысынан ғана емес, Орталық Азиядағы билік үшін күрес контекстінде түсіндіреді және жоңғар мемлекетінің қазақ даласын бақылауды Еуразия кеңістігіндегі саяси гегемонияға апаратын стратегиялық жол ретінде бағалағанын көрсетеді (冯晖, 2018: 14). Автордың маңызды қорытындыларының бірі – Цин империясының қазақ-жоңғар соғыстарын мұқият бақылап отырғаны және жоңғар билігі әлсірей бастаған кезеңде қазақтардың Цин үшін жоңғарға қарсы балама саяси күш ретінде маңызы артқаны туралы тұжырымы болып табылады. Цин құжаттарында қазақтардың «战斗民族» – соғысшы халық ретінде бейнеленіп, жоңғарға қарсы табиғи қарсылас сипатында көрсетілгені айтылады (冯晖, 2018: 14). Фэн Хуэй Цин деректеріне сүйене отырып, қазақтардың жоңғарға қарсы стратегиялық тепе-теңдік құралы рөлін атқарғанын дәлелдейді және осы кезеңде қазақ билеушілерінің Цинмен тікелей дипломатиялық байланыс орнатқанын айғақтайтын құжаттар санының күрт

артқанын көрсетеді. Автор жоңғар жойылғаннан кейін қазақ – Цин дипломатиясының « 清 – 哈关系新篇章 » деп сипатталатын жаңа кезеңге өткенін, бұл форматтың салыстырмалы түрде теңгерімді әрі прагматикалық қарым-қатынасқа негізделгенін атап өтеді (冯晖, 2018: 15). Сонымен бірге, Фэн Хуэй жоңғар мемлекетінің күйреуі қазақ мемлекеттілігінің сырттан танылуының күшеюіне алып келгенін көрсетіп, жоңғар ордасы талқандалған соң қазақтардың бұрынғы «жоңғар вассалы» бейнесінен арылып, дербес саяси субъект ретінде қабылдана бастағанын айтады, ал Цин билігі қазақ жерін жоңғардың бұрынғы территориялық мұрасы емес, қазақ билеушілерімен келісім арқылы басқарылатын тәуелсіз кеңістік ретінде қарастыра бастағанын дәлелдейді (冯晖, 2018: 17). Автор жоңғар мұрасының Цин билігіне дайын дипломатиялық модель бергенін ерекше атап өтіп, жоңғарлар қазақтармен қатынаста қолданған кейбір саяси ұғымдар мен терминдердің Цин тарапынан да пайдаланылғанын көрсетеді, соның ішінде « 哈萨克朝贡 », « 疆域划定 », « 互市监管 » сияқты түсініктерді « 准噶尔遗产 » – жоңғар мұрасы ретінде сипаттайды (冯晖, 2018: 18). Қорытындылай келе, Фэн Хуэй қазақ-жоңғар соғысының тарихи нәтижесі қазақ мемлекеттілігінің жойылуына емес, керісінше нығаюына алып келгенін, ал жоңғар мемлекетінің күйреуі қазақ халқы үшін жаңа тарихи дәуірдің басталуына жол ашқанын атап көрсетеді, қазақтар геосаяси тұрғыдан тәуелсіз субъект ретінде көрініп, Цинмен байланысы нығайып, халықаралық аренадағы саяси салмағы артқанын XVIII ғасырдағы қазақ тарихының шешуші кезеңі ретінде бағалайды (冯晖, 2018: 19).

Қазақ – жоңғар қатығыстары туралы мәліметтер Қытайдың ресми мұрағаттық әскери еңбегі « 平定准噶尔方略 » (Пиндин чжунгар фанлюэ) деректерінде нақты әрі жан-жақты түрде көрініс табады. Аталған деректің 卷首 бөлімінде жоңғар билеушілерінің аймақтық саясаты, олардың көрші этностарға, соның ішінде қазақтарға бағытталған әскери қысымы, жаугершілік ниеті мен экспансиялық әрекеттері сипатталып, қазақтар жоңғар агрессиясының жай құрбаны ретінде емес, керісінше оған қарсы тұрған белсенді әскери-саяси күш ретінде көрсетіледі, себебі жоңғар билеушісі Цэван Арабтанның айналасындағы халықтардың ішінде қазақтар тікелей жау және қарсылас ретінде аталады (平定准噶尔方略, XVIII ғ.: 1). Алдыңғы 前编卷一 бөлімінде бұл тұжырым нақты тілдік формула арқылы бекітіледі: « 其附近哈萨克、布鲁特诸部皆相仇讎 », яғни оның маңындағы қазақтар мен бұруттар (қырғыздар) түгелдей жау деп көрсетіледі, бұл жоңғар-қазақ қатынастарының табиғи әскери-саяси жаулық сипатта болғанын дәлелдейді (平定准噶尔方略, XVIII ғ.: 2). Осы бөлімде келтірілген « 但云向哈萨克出兵 » деген тіркес жоңғар билеушісінің қазақтарға қарсы әскер аттандыруды тікелей жоспарлағанын көрсетіп, қазақ даласына бағытталған соғыс қимылдарының мақсатты әрі жүйелі сипатта болғанын айғақтайды (平定准噶尔方略, XVIII ғ.: 2). 前编卷二 тарауында қазақтар тек қорғанушы тарап ретінде ғана емес, жоңғармен күресте өзге аймақтық күштермен бірлесе әрекет ете алатын әскери-саяси субъект ретінде көрінеді, мұнда « 传檄哈萨克、布鲁特... 即策妄阿喇布坦自来亦可剿灭 » деген жолдар арқылы қазақтар мен бұруттарға үндеу жасалса, тіпті Цэван Арабтанның өзін де жоюға болатыны айтылады, бұл қазақтардың аймақтағы әскери әлеуетінің Қытай сарапшылары тарапынан жоғары бағаланғанын көрсетеді (平定准噶尔方略, XVIII ғ.: 3). Ал 前编卷三 бөлімінде келтірілген « 逆贼阿睦尔撒纳逃往哈萨克 » деген дерек бүлікші Әмүрсананың қазақ даласына қашуын тіркеп, қазақ жерінің жоңғар билігі үшін қол жетпейтін, саяси паналау мүмкіндігі бар дербес кеңістік болғанын айқын көрсетеді (平定准噶尔方略, XVIII ғ.: 4). Осы тарауда сондай-ақ « 途遇哈萨克之兵, 其渠长仰慕天朝, 称臣奉贡 » деген сөйлем арқылы қазақ жасақтарының басшыларының Цин билігіне қатысты прагматикалық сипаттағы лоялдылық танытқаны көрсетіледі, бұл қазақ-қытай қатынастарының тактикалық және реал-саяси негізде қалыптасқанын аңғартады (平定准噶尔方略, XVIII ғ.: 4). 前编卷四 бөлімінде жоңғар билеушісінің тек қазақтарға ғана емес, Ресей мен бұруттарға да қарсы жаулық ұстанымда болғаны « 与俄罗斯、哈萨克、布鲁特皆为讎敌 » деген тіркеспен нақты айтылады, бұл жоңғар мемлекетінің Орталық Азия кеңістігіндегі агрессивті әскери-саяси субъект болғанын және қазақ халқының осы экспансияға қарсы аймақтық қорғаныс әрі қарсылас күш рөлін атқарғанын дәлелдейді (平定准噶尔方略, XVIII

ғ.: 5). Осылайша, « 平定准噶尔方略 » деректері қазақ – жоңғар қақтығыстарының табиғатын айқын көрсетеді: қазақ халқының жоңғарға қарсы күресі эпизодтық немесе кездейсоқ емес, жүйелі, ұзақ мерзімді және аймақтық деңгейдегі тарихи үдеріс болды, қазақтар жоңғарға тек қарсы тұрған қауым ғана емес, белсенді әскери-саяси актор ретінде көрініс тапты, ал Қытайдың ресми деректерінде олардың бұл рөлі нақты әрі бұлтартпас түрде тіркелген.

Қазіргі қытайлық зерттеуші 张建 (Чжан Цзян) XVII – XVIII ғасырлардағы Дөрбет – Жоңғар билеушілерінің саяси өрлеуін қайта қарастырып, әсіресе Цеван Рабдан (策妄阿喇布坦) билігі тұсындағы аймақтық қақтығыстарды жан-жақты талдайды. Бұл еңбектің басты ерекшелігі – қытай және мәнжур тіліндегі әскери архив материалдарын орыс мұрағат деректерімен салыстыра отырып қолдануы, соның нәтижесінде қазақ – жоңғар қатынастарына қатысты бірқатар маңызды мәліметтерді тарихнамалық тұрғыдан қайта бағалауға мүмкіндік береді. Автордың көрсетуінше, Жоңғар хандығы XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басында аймақтық әскери қуатын едәуір күшейтті: осы кезеңде жоңғар билеушілері әуелі Қобда мен Құлжа өңірлерін бақылауға алып, әскери жорықтарын кеңейту арқылы көрші тайпалармен қақтығыстарды күшейтті, ал қазақтар жоңғар экспансиясының негізгі нысаналарының біріне айналды (张建, 2013: 67). Еңбекте келтірілген деректерде жоңғар билігінің өз әскери әлеуетін күштеп көшіру саясаты арқылы арттырғаны атап көрсетіледі, атап айтқанда, 1691 жылғы жорық барысында Цеван Рабданның Қобда өңіріне келіп, бірқатар тайпалық бірліктерді, соның ішінде қазақтарға туыстас руларды өз иелігіне күшпен әкеткені « 策妄阿喇布坦将噶尔丹的子女人民俱收取 » деген архивтік жолдар арқылы дәлелденеді (张建, 2013: 67). Жоңғар билігінің күшеюі қазақтарды шекаралық аймақтарда тұрақты қоныс қозғалысын жүргізуге мәжбүр етті, ал жоңғарлармен қақтығыстар әсіресе Ертіс, Тарбағатай және Іле өңірлерінде жиі болғаны деректерден жанама түрде байқалады. 1691 – 1702 жылдары жоңғарлардың Енисей қырғыздарын күштеп көшіруі мен өз билігіне бағындыруы туралы мәліметтер келтіріледі, бұл оқиғалардың қазақ руларының дәстүрлі жайылымдары мен көші-қон жолдарына тікелей әсер еткені көрсетіледі (张建, 2013: 75 – 76). Сонымен қатар, зерттеуде жоңғар билеушілерінің әскери стратегиясында қазақ қоғамының ішкі бытыраңқылығын пайдалану, кейбір топтардың уақытша жоңғар жағына өтіп кетуі секілді факторлар да жанама түрде көрініс табады, бұл жағдайлар 1700–1710 жылдардағы жоңғарлардың отырықшы аймақтарға жасаған жорықтары контекстінде талданады (张建, 2013: 74 – 75). Чжан Цзян этнонимдік мәселеге де арнайы тоқталып, қытай деректеріндегі « 吉尔吉斯 » атауының шығу тегі мен мағыналық эволюциясын талдайды: бұл атау Хань дәуіріндегі « 坚昆 » этнонимімен байланысты болып, кейін IX ғасырда Ұйғыр қағанатын талқандаған Енисей қырғыздары арқылы дамығанын көрсетеді. Сонымен қатар, орыс деректеріндегі «Киргиз / Киргизы» атауының кең мағынада қолданылып, кейде қазақтарды (哈萨克), хакастарды және басқа да түркі халықтарын қамтығанын атап өтеді (张建, 2013: 77). Осыған байланысты, кейбір қытай деректерінде « 吉尔吉斯 » атауының қазақтарға да қатысты қолданылуы орыс жазбаларындағы кең мағыналы этнонимдік дәстүрмен байланысты екені түсіндіріледі. Автордың тұжырымы бойынша, XVIII ғасырдағы қытай архив құжаттарын талдауда этнонимдік атауларды механикалық түрде қабылдауға болмайды, оларды тарихи және деректік контекст аясында қарастыру қажет, өйткені бұл қазақ – жоңғар соғыстарына қатысты деректерді дұрыс интерпретациялаудың негізгі шарттарының бірі болып табылады (张建, 2013: 77). Жалпы алғанда, 张建 еңбегінде пайдаланылған « 平定朔漠方略 », « 外藩蒙古王公表传 », мәнжур тіліндегі әскери донесениелер мен орыс архив құжаттары жоңғар билеушілерінің әскери қуатының өсуін, олардың қазақтар мен өзге де тайпаларға жасаған қысымын кең тарихи контекстте көрсетуге мүмкіндік береді (张建, 2013: 74 – 75). Дегенмен, еңбекте қазақ – жоңғар соғыстары жеке тарау ретінде арнайы талданбаса да, қолданылған деректердің ішінен қазақтарға қатысты құнды мәліметтер айқын көрініс табады, әсіресе 1691–1702 жылдар аралығындағы әскери-саяси жағдайлар мен жоңғарлардың аумақтық экспансиясы қазақ тарихын қайта пайымдауға маңызды ғылыми негіз береді.

Нәтижелер. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде қазақ – жоңғар соғыстарының тарихына

катысты бірқатар маңызды тұжырымдар жасалды. Ең алдымен, қазақ–жоңғар соғыстары тек қана әскери сипаттағы қақтығыстар жиынтығы емес, қазақ мемлекеттілігінің саяси дамуын айқындаушы фактор болғаны анықталды. Бұл соғыс қазақ қоғамындағы ішкі бірлік пен рулық құрылымдардың ынтымақтастығын күшейтіп, ортақ ұлттық қауіпке қарсы ұйымдасқан жауап беру тәжірибесін қалыптастырған. Зерттеу барысында қазақтардың жоңғарға қарсы әскери тактикасының жоғары деңгейде болғаны және оның уақыт өте заманауи маневрлік әрекеттермен толыққанын байқауға болады. Бұл әскери тәжірибе қазақ жасақтарының оперативтік қозғалыс икемділігін арттырып, олардың далалық соғыстағы тиімділігін дәлелдеді. Сонымен қатар, жоңғар мемлекетінің күйреуі қазақтардың аймақтағы саяси рөлін өзгертті. Қазақтар XVIII ғасырдың екінші жартысында аймақтық маңызды саяси субъект ретінде танылып, көрші мемлекеттермен дипломатиялық байланыстарды жаңа форматта жүргізе бастады. Бұл процесс қазақ мемлекеттілігінің сыртқы әлеммен қарым-қатынас аясының кеңеюіне мүмкіндік берді. Зерттеу барысында қазақ–жоңғар соғыстарының Орта Азиядағы геосаяси баланстың өзгеруіне айтарлықтай әсер еткені анықталды. Жоңғар мемлекетінің жойылуы аймақта билік вакуумын тудырып, жаңа саяси қатынастар жүйесін қалыптастырды. Бұл жүйеде қазақтар тікелей саяси ойыншы ретінде көрініп, бұрынғы жоңғар – қазақ текетіресінен қазақ – Цин дипломатиясына өтудің жаңа тарихи желісі айқындалды. Зерттеу нәтижелері қазақ – жоңғар соғыстарының қазақ этносының тарихи жадында орны ерекше екенін, бұл соғыс халықтың өзін-өзі тану процесінде, тарихи идентификациясында тұрақты фактор болғанын да көрсетеді. Жоңғар шапқыншылығы қазақ тарихи санасында трагедиялық эпизод ретінде сақталса да, оның салдары белгілі бір жағынан қазақ мемлекеттілігінің нығаюына, ұлттық идеяның күшеюіне ықпал етті. Соңында, зерттеу барысында анықталған тағы бір маңызды нәтиже – қытай деректерінің қазақ–жоңғар тақырыбын зерттеуде аса құнды ақпарат бере алатыны. Олар қазақтардың аймақтағы тарихи рөліне сыртқы объективті көзқарас беріп, тарихи процестерді кең контексте талдауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Қазақ-жоңғар соғыстарының тарихи кезеңін кешенді түрде талдау бұл оқиғаның қазақ мемлекеттілігінің тағдырындағы шешуші рөлін айқын көрсетті. Зерттеу нәтижесінде жоңғар шапқыншылығы қазақ халқы үшін тек қауіп пен зардап кезеңі ғана емес, сонымен қатар бірлік пен саяси кемелденуге жетелеген тарихи тәжірибе болғаны анықталды. Қазақ қоғамының ұйымдасу қабілеті, соғыс жағдайындағы жылдам әрекет ету тактикасы, көшпелі әскер құрылымының тиімділігі бұл соғыста шешуші факторға айналды. Жоңғар мемлекетінің күйреуі аймақтағы саяси ландшафтты түбегейлі өзгертіп, қазақтарға жаңа геосаяси мүмкіндіктер ашты. Қазақ билеушілерінің сыртқы саясаты белсенді дипломатиялық кезеңге өтіп, қазақтардың аймақтық саяси субъект ретіндегі орны күшейді. Бұрынғы жоңғар қауіпіне қарсы қорғанушылар рөлінен қазақ хандары халықаралық қатынастар жүйесінде дербес әріптеске айналды. Зерттеу барысында қытай архивтік деректерінің маңыздылығы ерекше айқындалды. Қытай дереккөздері тарихи процестерге сыртқы объективті көзқарас ұсынып, қазақ–жоңғар қарым-қатынасының әскери және дипломатиялық аспектілерін нақты құжаттық негізде талдауға мүмкіндік береді. Бұл деректерді ғылыми айналымға енгізу қазақ тарихының бірқатар мәселелерін жаңаша түсіндіруге жол ашады. Қазақ–жоңғар соғыстарының тарихи жадтағы орны – ұлттық идентификация мен тарихи сана қалыптастырудағы маңызды элемент. Бұл соғыс нәтижесінде қалыптасқан ұлттық бірлік идеясы мен тарихи сабақтастық қазіргі қазақ қоғамының мәдени әрі мемлекеттік тұтастығының өзегін құрайды. Осы зерттеу қазақ–жоңғар кезеңіне байланысты тарихи интерпретацияны кеңейтіп, қазақ мемлекеттілігінің аймақтық деңгейдегі рөлін нақтылай түседі. Алдағы уақытта жоңғар мұрасы мен оның Цин дипломатиясына, сондай-ақ қазақ–қытай қатынастарына әсерін одан әрі жүйелі зерттеу қазақ тарихының халықаралық контекстіндегі орнын аша түсуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Abdilashim, 2023 – Abdilashim D. (2023). The Study of a Kazakh Document in Chinese Archives Related to Khankhoja Sultan's Cattle Trade and Its Historical Significance // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. – Vol. 4 (112). – P. 40–46.

[Eng]

Абдиләшім, 2024 – Абдиләшім Д. (2024). Кытай императорының қазақ сұлтанына жолдаған жарлығының тарихи маңызы // *Turkic Studies Journal*. –Т. 6. –№ 1. –7–22–66. [Kaz]

Нагаминэ, 2021 –Нагаминэ Х. (2021). К вопросу о взаимоотношениях между Казахскими ханствами, Цинской и Российской империями. Рецензия на книгу: Noda J., Onuma T. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty // *Золотоордынское обозрение*. –Т. 9. –№ 1. –С. 210–223. [Rus]

Халымбетова, Калыгулова, 2024 – Халымбетова А.А., Калыгулова Ж.А. (2024). Историография борьбы казахского народа с джунгарским нашествием (XVII – XVIII вв.) // *Вестник университета им. М.Х. Дулати*. – № 2. – С. 120 – 129. DOI: 10.55956/CCMM5884 [Rus]

平定准噶尔方略, XVIII 年. –《平定准噶尔方略》卷首–前编卷四. 北京: 清内府档案, XVIII 年. Манчжур-кытай архивтік әскери материалдар жинағы. [Chi]

冯晖, 2018 –冯晖. (2018). 清朝与准噶尔汗国关系再探讨 // *西域研究*. –第 2 辑. –页 18–27. [Chi]

吴宏伟, 张昱, 2014 –吴宏伟, 张昱. (2014). 部落传统与哈萨克斯坦当代社会 // *俄罗斯东欧中亚研究*. –№ 6. –页 1–9. [Chi]

齐光, 2023 –齐光. (2023). 1727–1745 年准噶尔与哈萨克的战争 // *西部蒙古论坛*. –№ 4. –页 14–29. [Chi]

张建, 2013 –张建. (2013). 再造强权: 准噶尔汗国吉策妄阿喇布坦崛起史新探. 北京. –44 页. [Chi]

马子木, 2017 –马子木. (2017). 乾隆朝初通巴达克山考 –兼论准噶尔遗产与清朝中亚外交之构建 // *中央研究院历史语言研究所集刊*. –第 88 本. –第 2 分册. –页 347–396. [Chi]

OpenAI. ChatGPT (GPT-5.2) тілдік моделі. – OpenAI, 2023. – URL: <https://chat.openai.com> Қолданылу мақсаты: мәтінді тілдік өңдеу, грамматикалық түзету және ғылыми баяндауды құрылымдауға көмек көрсету. GPT-5.2 моделі ғылыми мәтіннің мазмұнын генерациялау үшін емес, тек редакциялық қолдау құралы ретінде пайдаланылды. – Қаралған күні: 15 қазан 2025 ж. [Eng]

References

Abdilashim, 2023 –Abdilashim, D. (2023). The study of a Kazakh document in Chinese archives related to Khankhoja Sultan's cattle trade and its historical significance. *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, Vol. 4 (112), pp. 40–46. [In Eng]

Abdilashim, 2024 –Abdilashim, D. (2024). Qytai imperatorynyn qazaq sultanyyna zholdaghan zharlygynyn tarikhi manyzy [Historical significance of the Chinese emperor's edict sent to a Kazakh sultan]. *Turkic Studies Journal*, Vol. 6, No. 1, pp. 7–22. [In Kazakh]

Feng, 2018 –Feng, Hui. (2018). Qing chao yu Zhunge'er Han guo guanxi zai tantao [Revisiting the relationship between the Qing dynasty and the Dzungar Khanate]. *Western Regions Studies*, Issue 2, pp. 18–27. [In Chinese]

Khalymbetova & Kalygulova, 2024 –Khalymbetova, A. A., & Kalygulova, Zh. A. (2024). Istoriografiya bor'by kazakhskogo naroda s dzhungarskim nashestviem (XVII–XVIII vv.) [Historiography of the struggle of the Kazakh people against the Dzungar invasion (17th–18th centuries)]. *Bulletin of M.Kh. Dulaty University*, No. 2, pp. 120–129. <https://doi.org/10.55956/CCMM5884> [In Russ]

Ma, 2017 –Ma, Zimu. (2017). Qianlong chao chu tong Badakeshan kao –jian lun Zhunge'er yichan yu Qing chao Zhongya waijiao zhi chu jian [The early Qing contacts with Badakhshan during the Qianlong era and the Dzungar legacy in the formation of Qing Central Asian diplomacy]. *Bulletin of the Institute of History and Philology, Academia Sinica*, Vol. 88, No. 2, pp. 347–396. [In Chinese]

Nagamine, 2021 –Nagamine, H. (2021). K voprosu o vzaimootnosheniyakh mezhdru Kazakhskimi khanstvami, Tsinskoi i Rossiiskoi imperiyami [On the question of relations between the Kazakh khanates, the Qing and Russian empires]. Review of: Noda J., Onuma T. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. *Golden Horde Review*, Vol. 9, No. 1, pp. 210–223. [In Russ]

Pingding Zhunge'er Fanglüe, 18th c. –Pingding Zhunge'er Fanglüe [Strategic account of the pacification of the Dzungars]. (18th century). Beijing: Qing Imperial Archives. Manchu–Chinese military archival collection. [In Chinese]

Qi, 2023 –Qi, Guang. (2023). 1727–1745 nian Zhunge'er yu Hasake de zhanzheng [The war between the Dzungars and the Kazakhs, 1727–1745]. *Western Mongolian Forum*, No. 4, pp. 14–29. [In Chinese]

Wu & Zhang, 2014 –Wu, Hongwei, & Zhang, Yu. (2014). Buluo chuantong yu Hasakesitan dangdai shehui [Tribal traditions and contemporary Kazakhstan society]. *Russian, Eastern European and Central Asian Studies*, No. 6, pp. 1–9. [In Chinese]

Zhang, 2013 –Zhang, Jian. (2013). Zaizao qiangquan: Zhunge'er huntaiji Cewang Alabutan jueqi shi xin tan [Reconstructing power: A new study on the rise of the Dzungar Khong Tayiji Tsewang Rabtan]. Beijing. 44 p. [In Chinese]

OpenAI. ChatGPT (GPT-5.2) Language Model. – OpenAI, 2023. – URL: <https://chat.openai.com>

Intended use: language editing, grammatical correction, and assistance in structuring academic writing. The GPT-5.2 model was used exclusively as an editorial support tool and was not employed for content generation. – Accessed: October 15, 2025 [In Eng].